

Dominik Borawski¹

Zakład Psychologii, Uniwersytet Rzeszowski

Osobowość twórcza a wybrane aspekty funkcjonowania społecznego

Streszczenie

Celem prezentowanych badań jest przedstawienie związku osobowości twórczej z wybranymi aspektami funkcjonowania społecznego: empatią, kompetencjami społecznymi oraz zadowoleniem z relacji interpersonalnych. Jako teoretyczną podstawę osobowości twórczej przyjęto koncepcję postawy twórczej autorstwa Stanisława Popka. W badaniu wzięło udział 120 osób, które wypełniały zestaw narzędzi składający się z następujących metod: *Kwestionariusz Twórczego Zachowania* (KANH) Popka, *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych* (KKS) Matczak, *Indeks Reaktywności Emocjonalnej* Davisa oraz *Skala Rascha* de Jong-Gierveld i Kamphuis w opracowaniu Rembowskiego. W badaniach wykazano między innymi związek postawy twórczej z kompetencjami społecznymi oraz z poznawczym aspektem empatii, jak również zaskakujący związek postawy odtwórczej z niskim zadowoleniem z relacji interpersonalnych (poczuciem osamotnienia, sytuacyjnym poczuciem odrzucenia i poczuciem utraty grupy towarzyskiej).

Słowa kluczowe: osobowość twórcza, funkcjonowanie społeczne, empatia, kompetencje społeczne, poczucie osamotnienia

Creative Personality and Selected Aspects of Social Functioning

Abstract

The aim of the study was to research the connections between creative personality and different domains of social functioning: empathy, social competencies and relationship satisfaction. The theoretical basis of the creative personality notion was Stanislaw Popek's Theory of Creative Attitudes. The sample consisted of 120 participants. The following investigative methods were used: the *Creative Behaviour Questionnaire* (KANH) by Popek, the *Social Competencies Inventory* (KKS) by Matczak, the *Interpersonal Reactivity Index* by Davis and the *Rasch-Type Loneliness Scale* by de Jong-Gierveld and Kamphuis (Polish adaptation by Rembowski). The research demonstrated that creative attitudes measured by KANH correspond with social competencies and the cognitive aspect of empathy, and that imitative attitudes are correlated with loneliness, lack of companionship and the situational feeling of abandonment.

Key words: creative personality, social functioning, empathy, social competences, loneliness

¹ Adres do korespondencji: Dominik Borawski, ul. Wojska Polskiego 9/38, 25-364 Kielce; e-mail: dominikborawski@gmail.com.

Wprowadzenie

Twórczość dokonuje się najczęściej w pewnym kontekście społecznym i dość powszechnie uznaje się ją jako zjawisko społeczne z racji wywierania przez nią istotnego wpływu na życie zbiorowości. Wynika to z rozpatrywania zjawiska w kategoriach zachowań produktywnych, które w przeciwieństwie do zachowań receptywnych zawierają elementy wytwarzania, przekształcania, a ich rezultaty mogą mieć wartość społeczną (por. Trzebiński, 1980). Co jednak ciekawe, sam podmiot twórczy nie zawsze jest przedstawiany w literaturze przedmiotu jako użyteczny społecznie, zwłaszcza zaś jeśli chodzi o uczestniczenie w bliskich relacjach interpersonalnych.

Osobowość twórcza z racji swego nonkonformistycznego rysu utożsamiana bywa z obniżonymi umiejętnościami w zakresie budowania i podtrzymywania relacji interpersonalnych, a nawet nieprzystosowaniem społecznym (Feist, 1999). Inne badania z kolei podkreślają związki twórczej osobowości z empatią (Popek, 2003) i asertywnością, a więc z ważnymi składowymi kompetencjami społecznymi (Małkiewicz, Piskozub, 2011). Wydaje się, że zróżnicowanie wyników w tym obszarze wynika w dużej mierze z problemów ze spójnością definicji, a w konsekwencji z odmiennych operacjonalizacji pojęć takich jakich osobowość twórcza, postawa twórcza czy kreatywność (por. Karwowski, 2009).

Prace naukowe na ten temat zazwyczaj zawierają syntezę informacji uzyskanych w badaniach, w których stosowano różne kryteria twórczości i generalnie traktowano je zbyt dowolnie. Tymczasem wydaje się, że formułując tezy na temat funkcjonowania społecznego osób twórczych oraz projektując kolejne badania, warto odwoływać się do klasycznego już w literaturze przedmiotu podziału na elitarne i egalitarne rozumienie zjawisk związanych z twórczością. W ujęciu elitarnym ma ona bowiem charakter wyjątkowy i można o niej mówić tylko w odniesieniu do wybitnych jednostek zdolnych do produkowania dzieł innowacyjnych i o dużej wartości społeczno-kulturowej (Simonton, 1988). W ujęciu egalitarnym twórczość jest cechą, która ma charakter ciągły i w różnym natężeniu występuje u każdego człowieka (por. Rogers, 1959), i tak rozumiana, bywa określana mianem kreatywności albo twórczości potencjalnej (Karwowski, 2009). To ważne, nagminne bowiem stało się już wyciąganie wniosków na temat osobowości twórczej na podstawie badań nad wybitnie uzdolnionymi artystami. Dobrym przykładem jest tu utrwalony w kulturze masowej mit nieprzystosowanego twórcy, z powodzeniem wykorzystywany do dziś przez autorów scenariuszy filmowych i książek, który wydaje się dość swobodną interpretacją danych zgromadzonych w ujęciu elitarnym, w świetle których wybitnym twórcom rzeczywiście przypisuje się większą skłonność do psychopatologii (por. Feist, 1999).

Innym problemem metodologicznym jest to, że duża liczba badań zwyczajowo zaliczanych do nurtu elitarnego sprowadza się do analiz poczynionych na osobach, które wprawdzie zajmują się twórczością artystyczną, ale niekoniecznie są twórcze, czy też legitymują się wybitnymi osiągnięciami w swojej dziedzinie.

W odniesieniu do powyższego podziału należy podkreślić, że prezentowane badania własne zostały zaprojektowane, a następnie przeprowadzone na bazie podejścia egalitarnego do twórczości, a ich celem było ustalenie związku osobowości o twórczej charakterystyce z funkcjonowaniem społecznym.

Osobowość twórcza i jej potencjalne konsekwencje dla funkcjonowania społecznego

W ujęciu egalitarnym podkreśla się zazwyczaj obecność pewnej konstelacji cech osobowości oraz specyficznych właściwości w zakresie funkcjonowania osobowościowego i którym może, ale wcale nie musi towarzyszyć generowanie innowacyjnych wytworów na przykład na polu artystycznym (Karwowski, 2009). W obrębie sfery poznawczej podkreśla się często znaczenie dla twórczości myślenia dywergencyjnego o dużej płynności, giętkości i oryginalności, zdolności do szybkiej analizy i syntezy nowego materiału czy szczególnej wrażliwości zmysłów na bodźce oraz zdolności do postrzegania układów spoistych w materiale niezorganizowanym (Popek, 2003).

Punktem wyjścia do wszelkich rozważań na temat funkcjonowania społeczne-go osób twórczych w ujęciu egalitarnym jest jednak specyficzna konstrukcja sfery osobowościowej (por. Nęcka 2002; Matczak, Jaworowska, Stańczak, 2000; Popek, 2003).

Opierając się na propozycji Nęcki (2002), można opisać osobowość twórczą za pomocą trzech grup cech odpowiadających trzem najważniejszym mechanizmom tworzenia. Osoby twórcze cechują się: otwartością, dzięki czemu mogą wykorzystywać wszelkie źródła informacji potencjalnie przydatne w dążeniu do celu; niezależnością, ponieważ tylko dzięki temu są w stanie wykorzystańc odebrane informacje w procesie twórczym, którego efekty będzie można uznać za innowacyjne; oraz wytrwałością, dzięki której przezwyciężają liczne przeszkody, szczególnie zaś opór ze strony otoczenia. Wymiary wyróżnione przez Nęckę pojawiają się jako kluczowe elementy ujęć innych popularnych konceptualizacji osobowości twórczej (Sternberg, 1988; Urban, Jellen, 1986; Popek, 2002).

I tak podkreślane przez Urbana i Jellena (1986) właściwości osób twórczych związane z łatwością asymilacji nowych informacji, silną potrzebą nowości, a nawet tendencją do podejmowania ryzyka oraz tolerancją wieloznaczności można uznać za przejawy otwartości. Podobnie – gotowość do zabawy czy poczucie humoru, których znaczenie dla procesu i postawy twórczej sygnalizuje Popek (2000; 2003).

Inną charakterystyczną właściwością osób twórczych jest wytrwałość. Badania nad osobami twórczymi wskazują na ich zdolność do długotrwałej, systematycznej pracy i odraczania gratyfikacji. Istoty wytrwałości osób twórczych upatruje się z jednej strony w specyficznych właściwościach uwagi, zwłaszcza ponadprzeciętnej zdolności jej koncentracji na obiekcie zainteresowań oraz wzmożonej koncentracji w warunkach niekorzystnych, z drugiej strony – w godzeniu przez twórców motywacji wewnętrznej z motywacją osiągnięć, związaną z chęcią społecznego potwierdzenia własnej wartości. Według Nęcki (2002) paradoksalne połączenie ambicji i motywacji samoistnej zapewnia wytrwałość w fazie generatywnej procesu

twórczego. Natomiast mechanizmem odpowiedzialnym za wytrwałość w fazie implementacji, związanej ze społeczną konfrontacją twórcy dzieła z jego odbiorcami, jest siła ego, rozumiana nie tylko jako zdolność do przewyższania porażek i wielokrotnego podejmowania tego samego działania, ale także do nieustannego „nękania” innych swoimi pomysłami oraz asertywnej postawy wobec krytyki innych.

Z punktu widzenia funkcjonowania społecznego szczególnie istotnym wymiarem wydaje się niezależność, traktowana jako podstawowy atrybut osób twórczych w niemal wszystkich opracowaniach zagadnienia. Badania pokazują, że osoby kreatywne są niezależne i bardziej odporne na wpływ społeczny, a cele realizują, kierując się motywacją wewnętrzną, a nie zewnętrzną (Nickerson, 1999). Są również skłonne podważać istniejące normy i autorytety, często wyznają niekonwencjonalne poglądy i przejawiają zachowania buntownicze (Feist, 1999). Zdaniem niektórych autorów właściwości te wiążą się nierozzerwalnie z koniecznością ponoszenia kosztów społecznych i emocjonalnych, takich jak poczucie niezrozumienia przez otoczenie oraz samotność (Nęcka, 2002, s. 134).

Nonkonformizm jest ważnym elementem koncepcji przedstawionej przez Popka (2000), na której zresztą oparł on operacjonalizację osobowości twórczej w prezentowanych badaniach. Zdaniem tego autora osobowość twórcza wyraża się przez postawę twórczą, która możliwa jest dzięki wzajemnemu oddziaływaniu sfery poznawczej i charakterologicznej. Sfera poznawcza wynika z dyspozycji intelektualnych, ale nie jest tożsama z inteligencją, gdyż wiąże się z możliwościami instrumentalnymi, to jest z wysoką wrażliwością ze zdolnością w postrzeganiu (uzdolnienia percepcyjne), zapamiętywaniu, a głównie w przetwarzaniu informacji nowych za sprawą intuicji, wyobraźni i myślenia dywergencyjnego. Ta sfera poznawcza została określona jako zachowanie heurystyczne, ponieważ znacznie wykracza poza samo myślenie dywergencyjne. Cechy przeciwstawne zaś wyznaczają styl konwergencyka i zachowanie algorytmiczne (por. Popek, 2003). Drugą sferę stanowi zespół cech charakterologicznych umożliwiających realizację predyspozycji twórczych. Ponieważ w koncepcji tej zakłada się nadrzędność osobowości nad zdolnościami i uzdolnieniami specjalnymi, to w ujęciu tym efektywna realizacja twórczych predyspozycji jest możliwa jedynie na podstawie innych cech osobowości, zwłaszcza zaś na wspomnianej już postawie nonkonformistycznej. Należy jednak pamiętać, że nonkonformizm w tym ujęciu wykracza poza tradycyjne rozumienie niezależności i określony został również poprzez cechy takie jak: aktywność, elastyczność adaptacyjna, oryginalność, konsekwencja, odwaga, dominatywność, samodzielność, samoorganizacja, spontaniczność, wytrwałość, samokrytycyzm, tolerancyjność czy wysokie poczucie wartości „ja” (Popek, 2000). Można zatem stwierdzić, że sfera charakterologiczna w koncepcji postawy twórczej Popka to zespół różnych osobowościowych właściwości skoncentrowanych wokół niezależności i oryginalności.

Cel i specyfika badań własnych

Jak już wspomniano, celem prezentowanych badań jest określenie związku osobowości twórczej rozumianej zgodnie z ujęciem egalitarnym z wybranymi właściwościami funkcjonowania społecznego. Jak na podstawie dotychczasowych badań rysuje się ten związek? Zdecydowanie odmiennie, niż można to wnioskować z badań nad twórcami profesjonalnymi, którym często przypisuje się introwersję, zahamowanie w kontaktach społecznych, poczucie niezrozumienia, a nawet rozmaite formy psychopatologii, które nie sprzyjają przystosowaniu społecznemu (Feist, 1999; Popek, 2003).

W odniesieniu do twórczości potencjalnej z jednej strony podkreśla się, że osoby twórcze gorzej funkcjonują w bliskich relacjach interpersonalnych (Kuśpit, 2004), z drugiej zaś strony w większości badań wskazuje się, że charakteryzują się one wyższym poziomem empatii (Popek, 2003), asertywności (Małkiewicz, Piskozub, 2011), której towarzyszy jednak często krytycyzm wobec innych (Popek, 2000), a także zdecydowanie lepiej od osób nietwórczych funkcjonują w sytuacjach wymagających ekspozycji społecznej (Kuśpit, 2004; Małkiewicz, Piskozub, 2011).

W prezentowanych badaniach wyboru zmiennych związanych z funkcjonowaniem społecznym dokonano, odwołując się do modelu funkcjonowania społecznego Jakubowskiej (1996), w którym wyróżnia się czynniki intrapsychiczne (w tym między innymi empatię), kompetencje społeczne (w tym te związane z asertywnością, komunikacją w sytuacji ekspozycji społecznej i budowaniem relacji intymnych) oraz wymiar wykonawczy (efektywność w realizowaniu celów interpersonalnych czy zadowolenie ze związków z innymi). Na potrzeby badań własnych dokonano pewnego uproszczenia przytoczonego wyżej modelu, sprowadzając go do trzech zmiennych funkcjonowania społecznego: empatii, kompetencji społecznych oraz satysfakcji z kontaktów społecznych.

Na podstawie przedstawionych wcześniej wniosków z dotychczasowych badań sformułowano następujące hipotezy badawcze:

H1: Im wyższy poziom nasilenia postawy twórczej, tym wyższy poziom empatii.

Zgodnie z doniesieniami z literatury założono, że osoby o twórczej charakterystyce osobowości charakteryzują się wyższym poziomem empatii niż osoby odtwórcze (por. Popek, 2003).

H2: Im wyższy poziom nasilenia postawy twórczej, tym wyższy ogólny poziom kompetencji społecznych.

H2.1: Im wyższy poziom nasilenia postawy twórczej, tym wyższy poziom kompetencji społecznych związanych z zachowaniami w sytuacji ekspozycji społecznej i asertywnością. Hipotezy 2 i 2.1 oparto na wspomnianych już danych zgromadzonych przez Małkiewicz i Piskozuba (2011). Przewidywano, że osoby o twórczej charakterystyce osobowości charakteryzują się wyższym ogólnym poziomem kompetencji społecznych niż osoby odtwórcze oraz że osoby o twórczej charakterystyce osobowości legitymują się wyższym poziomem kompetencji warunkujących

efektywność w sytuacjach ekspozycji społecznej tudzież wyższym poziomem kompetencji w sytuacjach wymagających asertywności niż osoby odtwórcze.

H3: Osoby o twórczej charakterystyce osobowości charakteryzują się niższym poziomem kompetencji warunkujących efektywność w sytuacjach intymnych niż osoby odtwórcze.

H4: Osoby o twórczej charakterystyce osobowości charakteryzują się niższym poziomem zadowolenia z relacji interpersonalnych niż osoby odtwórcze.

W hipotezach 3 i 4 sformułowanych na podstawie wyników uzyskanych przez Kuśpit (2004) wnioskowano, że osoby te pomimo siły ego wyrażanej w postaci komunikatów asertywnych związanych z wyrażaniem swoich potrzeb oraz łatwością ekspresji na forum grupy gorzej radzą sobie w bardziej intymnych warunkach budowania relacji interpersonalnych.

H5: Twórcze kobiety wykazują wyższy poziom empatii, kompetencji społecznych i zadowolenia z relacji interpersonalnych niż twórczy mężczyźni.

W ostatniej z hipotez zawarto przewidywania związane z różnicami w zakresie społecznego funkcjonowania pomiędzy twórczymi kobietami a twórczymi mężczyznami. Zakładano, że różnice te będą się przedstawiać na korzyść twórczych kobiet, gdyż ogólnie kobiety w świetle literatury psychologicznej jawią się jako lepiej przystosowane społecznie (por. Cross, Markus, 2002; Hyde, Frost, 2002).

Metody i grupa badawcza

W celu weryfikacji przedstawionych wyżej hipotez przeprowadzono badania, którymi objęto studentów uczelni lubelskich. Badania polegały na indywidualnym wypełnieniu zestawu czterech kwestionariuszy psychologicznych, które to zestawy w większości rozdawane były osobiście przez autora tejże pracy (w dostarczeniu ich niewielkiej liczby mieli swój udział dwaj pomocnicy badającego). Każdy z badanych został poinformowany o naukowym charakterze badań i ich anonimowości, a następnie poproszony o wypełnienie zestawów i ich dostarczenie drogą pocztową na adres autora pracy w terminie do dwóch tygodni od dnia ich otrzymania.

W wyniku zastosowania powyższej procedury uzyskano zwrot 153 zestawów badawczych. Po odrzuceniu niekompletnych do pierwszego etapu analiz statystycznych, jakim było wyodrębnienie grup zróżnicowanych pod względem twórczości, włączono 120 z nich – 68 kobiet (57%) i 52 mężczyzn (43%). Do dalszych etapów analiz grupę badawczą zredukowano do 90 osób – 49 kobiet (55%) i 41 mężczyzn (45%). Studenci reprezentowali następujące uczelnie: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Uniwersytet Marie-Curie Skłodowskiej i Akademię Medyczną w Lublinie, oraz kierunki studiów: psychologia (16,8%), socjologia (4%), filozofia (7%), filologia polska (5%), farmacja (7%), ekonomia (3,4%), medycyna (16%), edukacja artystyczna w zakresie sztuki muzycznej (26,9%) oraz plastycznej (17,6%). Wiek osób badanych wahał się od 19 do 28 lat ($M = 21,59$, $SD = 3,26$). W celu pomiaru zmiennej niezależnej, to jest rozumianej osobowościowo twórczości, zastosowano *Kwestionariusz Twórczego Zachowania* (Popek, 2000). Kwestionariusz tworzą

cztery podskale (zawierające w sumie 60 itemów), z których skala nonkonformizmu (N) i skala zachowania heurystycznego (H) skupiają właściwości wewnętrzne przypisywane przez badaczy ludziom twórczym (Tabela 1), natomiast skala konformizmu (K) i zachowania algorytmicznego (A) – poziom zachowań odtwórczych. Poszczególne stwierdzenia dotyczą zachowania się osoby badanej w sytuacjach uczenia się i działania, a jako całość zostały opatrzone wstępem w postaci standardowej instrukcji wyjaśniającej charakter twierdzeń oraz sposób udzielania odpowiedzi. KANH spełnia podstawowe wymagania psychometryczne, współczynnik rzetelności dla skali Konformizm – Nonkonformizm wynosi $r_{bi} = 0,87$, zaś dla skali Zachowania Algorytmiczne-Heurystyczne $r_{bi} = 0,83$ (Popek, 1990; 2001).

Tabela 1. Osobowość twórcza na podstawie KANH

Osobowość twórcza			
Wysoki poziom nonkonformizmu	Wysoki poziom zachowań heurystycznych	Niski poziom konformizmu	Niski poziom zachowań algorytmicznych
Wysoki poziom cech: <ul style="list-style-type: none"> • niezależność • aktywność • witalizm • samodzielność • oryginalność • konsekwencja • odwaga • dominatywność • spontaniczność 	Wysoki poziom cech: <ul style="list-style-type: none"> • samodzielność obserwacji • pamięć logiczna • myślenie dywergencyjne • refleksyjność • elastyczność intelektualna • aktywność poznawcza 	Niski poziom cech: <ul style="list-style-type: none"> • zależność • pasywność • stereotypowość • lęklivość • defensywność 	Niski poziom cech: <ul style="list-style-type: none"> • nastawienie kopiujące • pamięć mechaniczna • wyobrażenia odtwórcza • myślenie konwergencyjne • bierność poznawcza

Pomiaru pierwszego z wyróżnionych aspektów funkcjonowania społecznego – empatii, dokonano za pomocą *Indeksu Reaktywności Emocjonalnej* (IRI) autorstwa Davisa. Jest to metoda opracowana w ramach wielowymiarowego podejścia do zjawiska empatii, które zakłada, że składa się ona z wielu oddzielnych, ale wzajemnie powiązanych konstruktów. Tym samym narzędzie dostarcza miar skłonności dyspozycyjnych w kilku obszarach:

1. Skala ET – empatycznej troski – ocenia skłonność do współodczuwania i współczucia w stosunku do ludzi dotkniętych niepowodzeniem.
2. Skala PP – przyjmowania perspektywy – dokonuje pomiaru skłonności do spontanicznego przyjmowania psychologicznego punktu widzenia innych w życiu codziennym.
3. Skala OP – osobistej przykrości – dotyczy skłonności do odczuwania przykrości i dyskomfortu w odpowiedzi na krańcowo silne cierpienie innych.
4. Skala F – skala fantazji – mierzy skłonność do dokonywanego przy pomocy wyobraźni przeniesienia się w fikcyjne sytuacje.

Zastosowana wersja narzędzia nie była adaptowana w Polsce, a jedynie przetłumaczona przez Kubiak (Davis, 1999), jednak w przeprowadzonych dotychczas badaniach rzetelność tej właśnie wersji IRI jest w wypadku większości skal

zadowolająca. Wskaźnik rzetelności Cronbacha dla poszczególnych skal wynosi: F – $\alpha = 0,82$; ET – $\alpha = 0,74$; OP – $\alpha = 0,73$; PP – $\alpha = 0,61$ (Jerzmanowska, 2013).

Do pomiaru drugiego aspektu funkcjonowania społecznego zastosowano *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS)*, który jest narzędziem samoopisowym, badającym kompetencje społeczne rozumiane jako złożone umiejętności warunkujące efektywność radzenia sobie w określonego typu sytuacjach społecznych, nabywane przez jednostkę w toku treningu społecznego. Autorką metody jest Matczak (2001). Kwestionariusz zawiera 90 pozycji, z czego 60 to pozycje diagnostyczne (dotyczące umiejętności społecznych), a 30 – niediagnostyczne (dotyczące umiejętności niespołecznych). Większość pozycji składa się na trzy czynnikowe skale: IN – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach intymnych; ES – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach ekspozycji społecznej; A – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach wymagających asertywności. Możliwe jest również obliczenie wyniku ogólnego (KKS WO). Metoda przeznaczona jest dla uczniów szkół średnich, studentów i nie-studiujących osób dorosłych. W licznych badaniach potwierdzone zostały jej walory psychometryczne. Współczynnik α Cronbacha dla poszczególnych skal waha się od 0,74 do 0,91, zaś dla wyniku ogólnego od 0,93 do 0,95 (Matczak, 2007).

Do badania stopnia zadowolenia z relacji interpersonalnych zastosowano *Skalę Rascha*, której autorami są de Jong-Gierveld i Kamphuis (1985), w adaptacji Rembowskiego. Jest to narzędzie kwestionariuszowe pozwalające na pomiar stopnia zadowolenia z relacji interpersonalnych i poczucia osamotnienia. Według autorów skali samotność wynika ze sposobu, w jaki ludzie odbierają, doświadczają i oceniają swoją sytuację, w której ilość związków społecznych jest mniejsza niż pożądana, lub gdy istniejące związki nie osiągają pożądanego stopnia intymności. Skala zawiera 30 itemów, które składają się na pięć podskal. Pierwsza podskala obejmuje depryzację potrzeby kontaktu społecznego (I) i odnosi się do doświadczenia braku zainteresowania ze strony innych, druga – sytuacyjne poczucie odrzucenia społecznego (II), trzecia – poczucie utraty grupy towarzyskiej (III), czwarta – brak poczucia związków z grupą (IV) wyrażających się doświadczeniem wsparcia i przychylności, piąta (V) – brak poczucia znaczących związków z ludźmi. Opierając na subiektywnej ocenie badanego, skala ujmuje relacje badanego z innymi ludźmi wraz z tym, co świadomie przeżywa on w związku ze swoją sytuacją społeczną.

Skalę tę adaptowano do polskich warunków, wskaźnik rzetelności α Cronbacha dla tego narzędzia wynosi 0,66 (Rembowski, 1992).

Wyniki

Pierwszym etapem analiz było zróżnicowanie badanej grupy ze względu na twórczość osobowości. Zdecydowano się na wyodrębnienie trzech grup: twórczej, przeciętnie twórczej oraz odtwórczej, które następnie miały być porównywane pod względem poziomu zmiennych funkcjonowania społecznego. Ponieważ zastosowanie kwestionariusza KANH umożliwia dla każdego z badanych dokonanie pomiaru

zarówno poziomu twórczości, jak i odtwórczości, ważne było, aby w grupie twórczej znalazły się osoby, które uzyskały wysokie wyniki w skali zachowań twórczych i jak najniższe wyniki w skali odtwórczości. Analogicznie do grupy odtwórczej chcieliśmy kwalifikować osoby o wysokich wynikach w skali odtwórczości i jak najniższych w skali twórczości. W tym celu należało się posłużyć wartościami średnimi i odchylenia standardowego dla każdego z podtestów (Tabela 2).

Tabela 2. Wartości średnie i odchylenia standardowe dla postawy twórczej (T) i odtwórczej (OT)

	N	Średnia	Odchylenie standardowe
T	120	37,72	7,791
OT	120	24,40	6,754

Tym samym w grupie twórczej znaleźć się miały osoby, które uzyskały w teście twórczości wyniki od 45 pkt. (od jednego odchylenia standardowego od średniej w górę), a w teście odtwórczości do 18 pkt. (od wartości średniej jedno odchylenie standardowe w dół). Dla grupy odtwórczej wartości kryterialne przedstawiały się następująco: w teście odtwórczości od 31 pkt., a w teście twórczości do 29 pkt.

Efektom ubocznym przyjęcia dość twardych kryteriów przy doborze grup porównawczych była ich duża niesymetryczność pod względem liczebności (19 twórczych, 57 przeciętnych, 14 nietwórczych). W praktyce zaś wiązało się to z koniecznością włączenia do analiz statystycznych testów nieparametrycznych. Z drugiej strony zastosowanie takiej, a nie innej procedury pozwoliło na wyselekcjonowanie naprawdę zróżnicowanych pod względem twórczości grup.

Związki twórczości i odtwórczości ze zmiennymi funkcjonowania społecznego – analiza danych korelacyjnych

Na początku analiz skoncentrowano się na sugerowanym w temacie niniejszej pracy związku pomiędzy twórczością a poszczególnymi wymiarami funkcjonowania społecznego.

Tabela 3. Współczynniki korelacji r Pearsona twórczości z wymiarami funkcjonowania społecznego w całej próbie ($N = 120$)

		Twórczość	
		r	p
K K S	IN	0,183	0,045*
	ES	0,502	0,000***
	A	0,327	0,000***
	KKS WO	0,418	0,000***
I R I	F	-0,11	0,906
	ET	0,083	0,368
	PP	0,146	0,113
	OP	-0,204	0,026*

		Twórczość	
		<i>r</i>	<i>p</i>
R A S C H	I	0,000	0,997
	II	-0,038	0,683
	III	-0,177	0,054
	IV	-0,066	0,475
	V	-0,034	0,712
	RASCH WO	-0,062	0,503

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Jak pokazuje Tabela 3, w badanej grupie twórczość koreluje dodatnio ze wszystkimi podskalami kompetencji społecznych oraz z ich ogólnym poziomem, ujemnie zaś koreluje z podskala empatii – osobista przykrość. Nie wykazano natomiast istotnych korelacji z poczuciem osamotnienia.

Tabela 4. Współczynniki korelacji *r* Pearsona odtwórczości z wymiarami funkcjonowania społecznego w całej próbie ($N = 120$)

		Odtwórczość	
		<i>r</i>	<i>p</i>
K K S	IN	-0,168	0,066
	ES	-0,182	0,047*
	A	-0,015	0,873
	KKS WO	-0,144	0,117
I R I	F	-0,035	0,706
	ET	-0,071	0,443
	PP	-0,303	0,001**
	OP	0,393	0,000***
R A S C H	I	0,211	0,021*
	II	0,314	0,000***
	III	0,271	0,003**
	IV	0,171	0,063
	V	0,098	0,286
	RASCH WO	0,262	0,004**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Odtwórczość z kolei (Tabela 4) koreluje ujemnie z zachowaniami w sytuacji ekspozycji społecznej oraz z jednym z wymiarów empatii – umiejętnością przyjmowania perspektywy, natomiast dodatnio z inną podskala empatii – osobistą przykrością. Ponadto, co zaskakujące, odtwórczość koreluje dodatnio z poczuciem braku satysfakcjonujących związków z ludźmi – w tym z deprivacją potrzeby kontaktu społecznego, sytuacyjnym poczuciem odrzucenia społecznego, poczuciem utraty grupy towarzyskiej oraz ogólnym poczuciem osamotnienia.

Funkcjonowanie społeczne osób o różnym poziomie twórczości

W celu uzyskania informacji na temat ewentualnych różnic pomiędzy grupami w zakresie badanych zmiennych funkcjonowania społecznego przeprowadzono serię jednoczynnikowych analiz wariancji (ANOVA). Wzięto pod uwagę normalność rozkładów.

Tabela 5. Rezultaty ANOVA, Indeks Reaktywności Emocjonalnej (IRI)

	Źródło wariancji	SS	df	MS	Test F	p
F	Między grupami	83,319	2	41,659	1,611	0,206
	Wewnątrz grup	2223,692	86	25,857		
ET	Między grupami	20,701	2	10,351	0,756	0,473
	Wewnątrz grup	1178,108	86	13,699		
PP	Między grupami	85,658	2	42,829	3,350	0,040*
	Wewnątrz grup	1099,533	86	12,785		
OP	Między grupami	82,127	2	41,063	2,181	0,119
	Wewnątrz grup	1618,974	86	18,825		

* $p < 0,05$.

Jeśli chodzi o wyniki w *Indeksie Reaktywności Emocjonalnej*, zidentyfikowano tylko jedną istotną różnicę w skali Przyjmowania perspektywy (PP; $p < 0,05$; Tabela 5).

Tabela 6. Test Tukeya; Przyjmowanie perspektywy

	Test post-hoc Tukeya PP		
	Twórczy; średnia: 18,53	Przeciętni; średnia: 17,93	Nietwórczy; średnia: 15,38
Twórczy		0,804	0,044*
Przeciętni	0,804		0,059
Odtwórczy	0,044*	0,059	

* $p < 0,05$.

Jak pokazuje test Tukeya (Tabela 6), różnica ta ($p < 0,044$) dotyczy większej zdolności przyjmowania cudzej perspektywy (PP) u osób twórczych niż u osób odtwórczych. W porównaniu grup skrajnych nie wykazano różnic w poziomie pozostałych aspektów empatii, natomiast żadnych różnic nie odnotowano pomiędzy grupami o wysokim i przeciętnym nasileniu postawy twórczej ani pomiędzy grupami o przeciętnym i niskim poziomie nasilenia postawy twórczej. Uzyskane dane tylko częściowo potwierdzają hipotezę 1.

Również w wyniku zastosowania jednoczynnikowej analizy wariancji (Tabela 7) uzyskano istotne różnice pomiędzy badanymi grupami w ogólnym poziomie kompetencji społecznych.

Tabela 7. Rezultaty ANOVA; Ogólny poziom kompetencji społecznych

	Źródło wariacji	SS	df	MS	test F	p
KKS	Między grupami	5188,844	2	2594,422	4,706	0,011*
	Wewnątrz grup	47414,796	86	551,335		

* $p < 0,05$.

Okazuje się, że tak jak postulowano w hipotezie 2, osoby twórcze wykazują istotnie wyższy poziom kompetencji społecznych od osób odtwórczych ($p < 0,01$; Tabela 8).

Tabela 8. Test Tukeya; Ogólny poziom kompetencji społecznych

	Test post-hoc Tukeya KKS WO		
	Twórczy; średnia: 181,26	Przeciętni; średnia: 169,77	Nietwórczy; średnia: 155,38
Twórczy		0,161	0,008**
Przeciętni	0,161		0,120
Odtwórczy	0,008**	0,120	

** $p < 0,01$.

Wykazano również istotne różnice pomiędzy badanymi grupami w poziomie kompetencji warunkujących efektywność zachowania w sytuacjach ekspozycji społecznej.

Tabela 9. Rezultaty ANOVA; Zachowania w sytuacji ekspozycji społecznej

	Źródło wariacji	SS	df	MS	test F	p
ES	Między grupami	1085,420	2	542,710	8,082	0,001**
	Wewnątrz grup	5774,804	86	67,149		

** $p < 0,01$.

Osoby twórcze znacząco lepiej funkcjonują w takich okolicznościach od osób odtwórczych ($p < 0,001$), co potwierdza wcześniejsze przypuszczenia, a dodatkowo również grupa przeciętna wypada lepiej od nietwórczej ($p < 0,05$; Tabela 10). Można zatem stwierdzić, że charakterystyczną właściwością osobowości twórczej jest efektywne radzenie sobie w różnych sytuacjach społecznych, będące efektem treningu społecznego. Osoby twórcze szczególnie dobrze funkcjonują, gdy podlegają ocenie innych oraz kiedy zwrócona jest na nie uwaga otoczenia (skala zachowań w sytuacjach ekspozycji społecznej). Jednak szczegółowe przewidywania zawarte w hipotezie 2.1 nie do końca zostały potwierdzone, gdyż okazało się, że nasilenie postawy twórczej nie różnicuje poziomu kompetencji związanych z asertywnością.

Analizy różnic międzygrupowych nie potwierdziły przewidywań określonych w hipotezach 3 i 4, zgodnie z którymi osoby odtwórcze miały legitymować się wyższym poziomem kompetencji wykorzystywanych w sytuacjach intymnych oraz charakteryzować się większym zadowoleniem ze swoich kontaktów społecznych (mierzonego za pomocą Skali Rascha).

Tabela 10. Test Tukeya; Zachowania w sytuacji ekspozycji społecznej

	Test post-hoc Tukeya; skala ES		
	Twórczy; średnia: 54,16	Przeciętni; średnia: 49,61	Nietwórczy; średnia: 42,31
Twórczy		0,097	0,000***
Przeciętni	0,097		0,013*
Odtwórczy	0,000***	0,013*	

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Ostatnim etapem analiz statystycznych było porównanie pod względem funkcjonowania społecznego twórczych kobiet i mężczyzn. W tym celu wykonano test różnic U Manna-Whitneya. Badane grupy nie różnią się w zakresie kompetencji społecznych ani empatii. Wykazano natomiast istotne różnice w dwóch podskalach dotyczących zadowolenia z relacji interpersonalnych (Tabela 11). Twórcze kobiety uzyskały znacząco niższe wyniki od mężczyzn w dwóch skalach badających poczucie osamotnienia, co informuje o tym, że bardziej identyfikują się one z grupą (IV – $p < 0,05$) i mają wyższe poczucie związków z innymi ludźmi (V – $p < 0,05$) niż ma to miejsce w przypadku twórczych mężczyzn (Tabela 11). Wynik ten częściowo potwierdza przewidywania zawarte w hipotezie 5.

Tabela 11. Poczucie braku satysfakcjonujących związków z ludźmi – porównanie pomiędzy twórczymi kobietami a twórczymi mężczyznami

	Twórcze kobiety – średnie rangi	Twórczy mężczyźni – średnie rangi	U	p
I	10,17	9,92	38,000	0,930
II	9,25	10,35	34,500	0,688
III	9,33	10,31	35,000	0,723
IV	6,25	11,73	16,500	0,045*
V	5,58	12,04	12,500	0,019*
RASCH WO	7,58	11,12	24,500	0,202

* $p < 0,05$.

Dyskusja

W prezentowanych badaniach skoncentrowano się na analizie związków twórczości rozumianej w kategoriach osobowościowych i potencjalnych z wybranymi aspektami funkcjonowania społecznego. Przedstawione wyniki pozwalają potwierdzić tylko niektóre ze sformułowanych hipotez badawczych. Zakładany związek pomiędzy twórczą osobowością a wysokim poziomem empatii nie jest jednoznaczny. Okazuje się, że postawa twórcza jednocześnie koreluje dodatnio ze wskaźnikiem poznawczego aspektu empatii związanego ze zdolnością spontanicznego

przyjmowania cudzej perspektywy i ujemnie z emocjonalnym wskaźnikiem związanym ze współodczuwaniem z innymi intensywnych emocji o ujemnym znaku. Uzyskany wynik sugeruje, że osoby twórcze dzięki właściwościom poznawczym potrafią symulować stany psychiczne innych osób, ale potrafią się od nich oddzielić emocjonalnie. Wynik ten może potwierdzać niejednorodność i wielowymiarowość empatii oraz odrębność jej poznawczych i emocjonalnych parametrów (por. Davis, 1999). Z drugiej strony wątpliwości wobec powyższych wniosków może budzić to, że wspomniana asymetria nie została uchwycona w ramach innego emocjonalnego aspektu empatii (empatycznej troski). Analiza różnic wykazała jednak wyraźnie, iż umiejętność spontanicznego przyjmowania perspektywy innych osób jest ważną domeną osób twórczych (która ujawniła się na znacząco wyższym poziomie niż w grupie odtwórczej).

Analiza korelacji pozwala również stwierdzić, że postawa twórcza koresponduje z każdym rodzajem badanych kompetencji społecznych, przy czym szczególny związek wykazuje z kompetencjami warunkującymi efektywność w sytuacjach ekspozycji społecznej oraz z asertywnością, natomiast postawa odtwórcza koreluje ujemnie z poziomem kompetencji wykorzystywanych w sytuacjach ekspozycji społecznej.

Analiza różnic międzygrupowych prowadzi do wniosku, że grupa twórcza charakteryzuje się istotnie wyższym ogólnym poziomem kompetencji społecznych pozwalającym na skuteczne działanie w rozmaitych sytuacjach interpersonalnych oraz wyższym poziomem kompetencji wykorzystywanych w sytuacjach ekspozycji społecznej niż grupa odtwórcza. Ten drugi wynik oznacza, że bycie obiektem uwagi i potencjalnych ocen ze strony otoczenia nie budzi w nich obawy i poczucia zagrożenia, wręcz przeciwnie – stwarza warunki optymalnego funkcjonowania psychologicznego, co potwierdzają wyniki uzyskane w badaniach Kuśpit (2004) oraz Małkiewicz i Piskozuba (2011). Nie potwierdziła się hipoteza sformułowana na podstawie wyników uzyskanych przez Kuśpit (2004), jakoby osoby twórcze charakteryzowały się niższym poziomem kompetencji warunkujących efektywność w sytuacjach intymnych. W badaniach własnych postawa twórcza nie różnicuje poziomu tego rodzaju kompetencji społecznych.

Podczas gdy przed przystąpieniem do badań zakładano, że nonkonformizm i niekonwencjonalność jednostek twórczych jest czynnikiem negatywnie wpływającym na ich budowanie bliskich, intymnych związków z ludźmi, nie wykazano żadnych istotnych związków osobowości twórczej ze skalami badającymi poczucie osamotnienia i zadowolenia z relacji interpersonalnych. Co wydawać się może zaskakujące, wykazano, że to postawa odtwórcza wyraźnie koresponduje (na co wskazuje korelacja dodatnia) z deprywacją potrzeby kontaktu społecznego, z sytuacyjnym poczuciem odrzucenia społecznego, poczuciem odrzucenia społecznego oraz ogólnym poczuciem osamotnienia. To zatem odtwórczy i konformistyczny styl funkcjonowania może być traktowany jako nieatrakcyjny interpersonalnie i jawić się jako przeszkoda w budowaniu satysfakcjonujących związków z ludźmi. Wyniki te można interpretować w zgodzie z doniesieniami badaczy z nurtu ewolucyjnego,

według których to osoby mało kreatywne są nieatrakcyjne jako potencjalni partnerzy w bliskich relacjach interpersonalnych, w tym w relacjach o charakterze seksualnym (Kaufman, Kozbelt, Bromley, 2008; Beaussart, Kaufman, Kaufman, 2012). Wydaje się więc, że publikowane w literaturze doniesienia o doświadczaniu alienacji przez osoby twórcze odnoszą się raczej do twórców profesjonalnych, w tym głównie do artystów oraz do osób uzdolnionych artystycznie, ale niekoniecznie twórczych (por. Lewicka-Zelent, Abramciów, 2014).

Można się zatem pokusić o kolejny wniosek – osoby twórcze, mimo że prawdopodobnie z racji swojej samowystarczalności i niezależności charakteryzują się mniejszym natężeniem potrzeby afiliacji (por. Feist, 1999), posiadają w obrębie osobowościowego potencjału właściwości pozwalające im na utrzymywanie satysfakcjonujących więzi międzyludzkich. Prezentowane badania pokazują również, że szczególnie dobrze przystosowanymi osobami są twórcze kobiety (bardziej identyfikują się z grupą i mają większe poczucie znaczących związków z innymi ludźmi niż twórczy mężczyźni). Twórczość jako cecha osobowości zwiększa tym samym i tak ogromny potencjał kobiet do optymalnego funkcjonowania interpersonalnego. Uzyskane wyniki pokazują wreszcie, że posiadanie twórczego profilu osobowości (niekoniecznie przekładającego się na zaangażowanie w działalność wytwórczą) ma duże znaczenie dla optymalnego funkcjonowania społecznego, pośrednio zaś ze względu na przyjęte kryteria twórczości – że nonkonformizm jako styl funkcjonowania ma właściwości adaptacyjne. Jest to tym bardziej ciekawe, iż dotychczas cechę tę wiązano z wewnętrznym rozdarciem pomiędzy potrzebą bycia odrębnym a potrzebą aprobaty i dobrego mniemania o sobie, a także z agresją i konfliktowością w interakcjach z innymi oraz z poczuciem osamotnienia (por. Grzelak, Nowak, 2000; Nęcka, 2002, s. 134). Wniosek ten nabiera szczególnej wagi w kontekście edukacyjnym i wychowawczym, zwłaszcza jako kolejny impuls do promowania twórczego stylu funkcjonowania wśród osób młodych nie tylko poprzez stymulowanie oryginalności i niezależności myślenia w ramach treningów kreatywności, ale również twórczego odczuwania (Averill, 2005) czy zachowania.

Przedstawiona w badaniach własnych tematyka niewątpliwie wymaga dalszych analiz. Nie udało się bowiem sformułować precyzyjnych wniosków odnośnie do niektórych wymiarów funkcjonowania społecznego, ani też potwierdzić części wyników uzyskanych przez innych autorów (asertywność, kompetencje związane z sytuacjami intymnymi). Ciekawy skądinąd wynik asymetrycznych tendencji w reagowaniu empatycznym wymaga replikacji. Ponadto należy pamiętać, że ze względu na małą liczebność grupy oraz jej specyfikę (studenci) nie można mówić o możliwości szerszej generalizacji przedstawionych wyników. Wreszcie – przyjęty model badań nie pozwalał na potencjalnie istotne porównania funkcjonowania społecznego twórczych i nietwórczych artystów oraz osób realizujących potencjał twórczy w różnych dziedzinach (na przykład w nauce i sztuce). Takie analizy wydają się potrzebne po to, by zrewidować i uporządkować dotychczas zebraną wiedzę na temat związków osobowości twórczej z funkcjonowaniem społecznym i wyjaśnić rozbieżność wyników w zakresie przystosowania psychologicznego osób twórczych

potencjalnie z artystami i innymi twórcami profesjonalnymi. Szczególnie istotne wydaje się w takich badaniach poza kontrolowaniem twórczości potencjalnej uwzględnienie wykonawczego aspektu realizacji potencjału twórczego (włącznie z pomiarem siły zaangażowania w działalność o charakterze wytwórczym) i jego wpływu na funkcjonowanie społeczne jednostki. Być może to specyfika długoterminowego zaangażowania w proces twórczy decyduje o problemach przystosowawczych, które nie ujawniają się w przypadku twórczości potencjalnej. Tymczasem prezentowane badania można traktować jako kolejny krok do uporządkowania i systematyzacji wniosków dotyczących społecznego funkcjonowania osób twórczych w rozumieniu egalitarnym i oddzielenia ich grubą kreską od mitu nieprzystosowanego twórcy – artysty czy wyalienowanego geniusza.

Bibliografia

- Averill, J.R. (2005). Emotions as mediators and as products of creative activity. W: J. Kaufman, J. Baer (red.), *Creativity across domains: Faces of the muse* (s. 225–243). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Beaussart, M., Kaufman, S., Kaufman, J. (2012). Creative activity, personality, mental illness, and short-term mating success. *The Journal of Creative Behavior*, 46(3), 151–167.
- Davis, M.H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.
- De Jong-Gierveld, J., Kamphuis, F. (1985). The development of a Rasch-type loneliness scale. *Applied Psychological Measurement*, 9(3), 289–299.
- Cross S.E., Markus, H.R. (2002). Płeć w myśleniu, przekonaniach i działaniu: podejście poznawcze. W: B. Wojciszke (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice* (s. 48–80). Gdańsk: GWP.
- Feist, G.J. (1999). The influence of personality on artistic and scientific creativity. W: R.J. Sternberg (red.), *Handbook of Creativity* (s. 273–296). Cambridge: Cambridge University Press.
- Grzelak J.Ł., Nowak A. (2000). Wpływ społeczny. W: J. Strelau (red.), *Psychologia: Podręcznik akademicki* (t. 3, s. 187–204). Gdańsk: PWN.
- Jakubowska U. (1996). Wokół pojęcia „kompetencja społeczna” – ujęcie komunikacyjne. *Przeгляд Psychologiczny*, 3/4, 28–40.
- Jerzmanowska, A. (2013). Empatia oraz decentracja interpersonalna a radykalność postaw społecznych. *Psychologia Społeczna*, 1(24), 3, 67–79.
- Karwowski, M. (2009). *Zgłębianie kreatywności. Studia nad pomiarem poziomu i stylu twórczości*. Wydawnictwo APS.
- Kaufman, S.B., Kozbelt, A., Bromley, M.L., Geher, G., Miller, G. (2008). The role of creativity and humor in human mate selection. W: G. Geher, G. Miller (red.), *Mating intelligence: Sex, relationships, and the mind's reproductive system* (s. 227–262). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kuspit, M. (2004). Postawa twórcza a poziom kompetencji społecznych. W: S. Popek (red.), *Twórczość w teorii i praktyce* (s. 179–190). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Lewicka-Zelent A., Abramciów R. (2014). Empatyczność i poczucie alienacji młodzieży uzdolnionej muzycznie. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*, VII, 38–56.

- Matczak, A. (2007). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych KKS*. Warszawa: PTP.
- Nęcka, E. (2002). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: GWP.
- Nickerson, R.S. (1999). Enhancing creativity. W: R.J. Sternberg (red.), *Handbook of Creativity* (s. 392–430). New York: Cambridge University Press.
- Popiek, S. (2000). *Kwestionariusz Twórczego Zachowania. KANH*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Popiek, S. (2003). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rembowski, J. (1992). *Samotność*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Rogers, C. (1959). Towards a theory of creativity. W: H.H. Anderson (red.), *Creativity and Its Cultivation*. New York: Harper and Row.
- Simonton, D.K. (1988). *Scientific genius: A psychology of science*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R.J. (1988). A three-facet model of creativity. W: R.J. Sternberg (red.), *The nature of creativity* (s. 125–147). New York: Cambridge University Press.
- Trzebiński, J. (1980). Osobowościowe warunki twórczości. W: J. Reykowski (red.), *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi* (s. 107–135). Warszawa: KiW.

„Wynagrodzenie autorskie sfinansowane zostało przez Stowarzyszenie Zbiorowego Zarządzania Prawami Autorskimi Twórców Dzieł Naukowych i Technicznych KOPIPOL z siedzibą w Kielcach z opłat uzyskanych na podstawie art. 20 oraz art. 20¹ ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych”.